

RESEARCH ARTICLE / ARAŞTIRMA YAZISI

Persuasive Solutions for Addressing the Impact of Internet Media on Childhood Vaccine Rejection

Çocukluk Aşılarının Reddedilmesinde İnternet Medyasının Etkilerine Yönelik İkna Amaçlı Çözüm Önerileri

Dursun Yılmaz¹, Murat Sezgin²

Abstract:

While vaccine hesitancy continues to grow as a global threat to public health, healthcare professionals working to protect community health are engaged in various efforts to mitigate this threat. Among the reasons parents refuse childhood vaccines, many underlying factors are attributed to medical, religious, cultural, and environmental influences. One of the contributing factors to the rejection of childhood vaccines is the information disseminated through mass media, particularly on internet-based platforms, especially on social networks. Parents often turn to social media channels to access information about vaccines. The undeniable influence of social media platforms on parents' acceptance or rejection of vaccines cannot be underestimated. This study examines how parents who refuse childhood vaccines are influenced by mass media, particularly internet-based social media networks, and discusses the efforts and solutions proposed by healthcare professionals to convince parents. The research was initiated with the approval of the Uşak University Ethics Committee under decision number 2021-104 dated May 6, 2021. Field research was conducted through qualitative interviews using semi-structured questionnaires. In this study, employing a phenomenological design, a snowball sampling model was preferred, and the data were analyzed using thematic analysis. At the conclusion of the study, Family Health Center (FHC) employees stated that mass media, especially social media, and the misinformation circulating on the internet have contributed to the increase in vaccine hesitancy. FHC employees expressed the need for regulating internet media (social media, blogs, personal pages, websites) to combat information pollution and emphasized the importance of implementing legal procedures and penalties to prevent mass manipulation resulting from the dissemination of messages by influencers.

Keywords: Vaccine rejection, social media, persuasion, communication, healthcare workers

* It was produced from Dursun Yılmaz's doctoral thesis titled 'Examination of the Persuasion Strategies of Family Health Center Employees towards Parents Who Refuse Vaccination and a Model Proposal'.

¹Ph.D. Candidate, Uşak University, Institute of Social Sciences, Department of Communication Sciences, Uşak- Türkiye, dursun_ylmz@yahoo.com, Orcid id: 0000-0001-6161-3482

²Prof. Dr., Uşak University, Faculty of Communication, Department of Public Relations and Advertising, Uşak- Türkiye, murat.sezgin@usak.edu.tr, Orcid id: 0000-0003-2200-3301

Address of Correspondence/Yazışma Adresi: Dursun Yılmaz, Uşak University, Institute of Social Sciences, Department of Communication Sciences, Uşak- Türkiye, dursun_ylmz@yahoo.com

Date of Received/Geliş Tarihi: 13.05.2023, **Date of Revision/Düzeltilme Tarihi:** 13.09.2023, **Date of Acceptance/Kabul Tarihi:** 10.12.2023, **Date of Online Publication/Çevrimiçi Yayın Tarihi:** 15.12.2023

Citing/Referans Gösterimi: Yılmaz, D. & Sezgin, M. (2023). Persuasive Solutions for Addressing the Impact of Internet Media on Childhood Vaccine Rejection. *Cyprus Turkish Journal of Psychiatry & Psychology*, 5(4): 353-360

© 2023 The Author(s). Published by Cyprus Mental Health Institute / Cyprus Turkish Journal of Psychiatry and Psychology (www.ktpdergisi.com). This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 license which permits use, sharing, adaptation, distribution and reproduction in any medium or format, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes. <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Öz:

Aşı reddi dünyada giderek büyüyen küresel bir tehdit olmaya devam ederken toplum sağlığını korumak için çalışan sağlık çalışanları bu tehdidi bertaraf edebilmek için farklı çabalar içindedirler. Ebeveynlerin çocukları için aşı reddinde bulunmalarında; tıbbi, dini, kültürel ve çevresel faktörlere bağlı pek çok alt nedenden söz edilmektedir. Çocukluk aşılarının reddedilmesinin alt nedenlerinden birisi de kitle iletişim araçlarından, bilhassa internet tabanlı, özellikle sosyal ağlarda dolaşıma sokulan enformasyonlardır. Ebeveynler, aşılar hakkındaki bilgilere ulaşmak için sosyal medya kanallarına yönelmektedirler. Ebeveynlerin aşığı kabul etmesinde veya reddetmesinde sosyal medya platformlarının yadsınamaz etkileri söz konusudur. Bu çalışmada, çocukluk aşılarının reddeden ebeveynlerin kitle iletişim araçlarından özellikle internet tabanlı sosyal medya ağlarından nasıl etkilendikleri ele alınarak bunlara yönelik sağlık çalışanlarının ebeveynleri ikna etmeye yönelik çalışmaları ve çözüm önerileri konu edilmiştir. Araştırma, Uşak Üniversitesi Etik Kurulu'nun 06.05.2021 tarihli ve 2021-104 sayılı kararıyla başlatılmıştır. Saha araştırması, yarı yapılandırılmış soru formlarının kullanıldığı nitel görüşmelerle yapılmıştır. Fenomenoloji deseninin kullanıldığı çalışmada, kartopu örneklem modeli tercih edilmiş, veriler tematik analiz yöntemiyle analiz edilmiştir. Çalışma sonunda; Aile Sağlığı Merkezi (ASM) çalışanları, kitle iletişim araçlarının, özellikle de sosyal medyanın aşılarla ilgili yaptığı olumsuz kampanyaların ve internet ortamında dolaşan dezenformasyonun aşı retlerini arttırdığını söylemişlerdir. ASM çalışanları, bilgi kirliliğinin önüne geçilmesi noktasında internet medyasının (sosyal medya, bloklar, kişisel sayfalar, web siteleri) denetlenmesi gerektiğini, fenomenlerin paylaştığı iletilerin kitlesel manipülasyonlara sebep olmaması için yasal prosedürlerinin, cezai yaptırımların yerine getirilmesini ifade etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Aşı reddi, sosyal medya, ikna, iletişim, sağlık çalışanları,

Giriş

Toplum sağlığını koruyan faktörlerden bir tanesi de bilim insanlarının geliştirmiş oldukları aşılardır (Elisha ve ark., 2022, s. 534; Huel ve ark., 2022, s. 196-200; Rubio-Casillas ve ark., 2022, s. 62; Ceyhan, 2019, s. 44; Azap, 2018, s. 217; Bozkurt, 2018, s. 71-72). Özellikle COVID-19 küresel salgını nedeniyle aşı konusu birçok ülkenin gündemine girerek bununla ilgili çalışmalar sürdürülmektedir. Ancak geliştirilen aşılardan kullanımını toplumun bazı bireylerinde aşılara yönelik tereddütlere ve bu tereddütlerinde bireylerde aşılardan reddedilmesine sebep olmaktadır. Aşılara yönelik geliştirilen bu olumsuz tutumun temelinde; dini inançlar, kültürel değerler etkin rol oynarken konunun sağlık boyutunda da aşılardan içerikleri sürekli bir tartışma alanı oluşturmaktadır. COVID-19 salgını ve akabinde baş gösteren aşı tartışmalarında yukarıdaki sebeplerin dışında insan bedenine çip yerleştirilmesi, insan genetiğine etki edilmesi gibi komplo teorileri de aşı karşıtlarının sıkça kullandığı argümanlar olmuştur.

Aşı ile ilgili tereddütler; aşının çıktığı 1700'lü yıllara, yani ilk kullanıldığı tarihe kadar gidiyor olsa da (Kutlu ve Altındış, 2018, s. 47-58) bu konunun dünyada kavramsallaşması 20 yıl, Türkiye'de aşı reddi, aşı kararsızlığı ve aşı karşıtlığı gibi kavramların tıp literatürüne girmesi ise son 10 yılda yoğunluk kazanmıştır (Gür, 2019, s. 1; Azap, 2018, s. 218; Bekis Bozkurt, 2018, s.70, 72). Aşı reddi üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde konunun bilim dünyasında kısmen yeni bir tartışma olduğu söylenebilir.

Kamuoyunda bu tartışmalar yaşanırken diğer taraftan toplum sağlığının korunmasını öncelikleyken sağlık hizmetleri camiası ve tıp doktorları ise aşı kullanması gereken tereddütlü bireyleri ikna etmeye çalışabilmektedir (Azap, 2018, s. 217; Kader, 2019, s. 378; Düzgün ve İşler Dalgıç, 2019, s. 426). Toplumun geleceği olan çocuklar, sağlıklı bir toplum oluşmasının da temelini teşkil ettiği

düşünüldüğünde çocukluk aşılarının ehemmiyeti ve bu konudaki tartışmalar hayli önem kazanmaktadır. Bu nedenle, çalışma kapsamında öncelikle ebeveynlerin aşılara yönelik tereddütlerinin ret noktasına ulaşmasının altında yatan sebepler literatürden araştırılarak bu bağlamda nitel görüşme soruları oluşturulmuştur. Bu sorular üzerinden ilgili sağlık çalışanları ile birebir görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmelerde ebeveynlerin aşılardan reddetme nedenlerine karşılık ve sağlık çalışanlarının ebeveynleri ikna etme yaklaşımları araştırılmıştır.

Bağışıklama hizmeti Türkiye'de bir devlet politikası olup, bu politikayı da Sağlık Bakanlığı ve onun bünyesindeki Aşı ile Önlenebilir Hastalıklar Dairesi Başkanlığı ve diğer sağlıkla alakadar olan kamu kurumları yürütülmektedir. Bu çalışmada aşı politikalarının sahadaki uygulayıcısı konumunda olan ve aşığı reddeden ebeveynlerle doğrudan temas halinde olan Aile Sağlığı Merkezi (ASM) çalışanlarının tecrübe ve deneyimlerine başvurulmuştur. Çocukluk aşıları; kızamık, çiçek, difteri, boğmaca, tetanus, hepatit vb. bilinen pek çok enfeksiyon hastalığının önlenmesindeki koruyucu tedbirlerin başında gelmektedir (İkişik, 2018: 209). Buna rağmen iddia edilen bazı nedenlerden dolayı geçmişten bugüne gelen tarihi süreç içerisinde pek çok ülkede aşı karşıtlığı/aşı reddi kendini göstermiştir (Yavuz, 2018, s. 187-194). Yapılan son araştırmalardaki (Ceyhan, 2019, s. 18) rakamlar, çeşitli nedenlerden dolayı aşı reddinin Türkiye'de giderek arttığını göstermektedir (Ceyhan, 2019, s. 22; Gür, 2019: 2; Bekis Bozkurt, 2018, s. 71).

Aşığı reddedenler sadece bireysel hastalık riskini arttırmıyor, aynı zamanda toplum için de bir risk oluşturmuş oluyorlar. Tıbbi aşının karşıtlığı ya da reddi konusunda son yıllarda özellikle sağlık bilimleri alanında bir hayli çalışma yapıldığı görülmektedir (Kutlu ve Altındış, 2018: 53). Toplum sağlığının korunması amacıyla üretilen ve bu amaçla tüketilen aşılara toplumun

bir kısmı (bu oran literatürde %10 civarında) sağlığını olumsuz yönde etkileyeceği endişesinden karşı çıkarken, bir kısmı inançlarına aykırı bulduğu için, başka bir kısmı ise doğal bağışlık kazanılması için doğal beslenmeyi gerekçe göstermiştir. Bunların dışında aşılardan menşei, içeriği, komplo teorileri, sosyal medya başta olmak üzere iletişim kaynaklarından yayılan enformasyon ve bu kanallarda oluşan sosyal gruplar, kanaat önderlerinin etkileri gibi sebepler de aşılardan reddedilmesinde etkin faktörler olarak literatüre yansımıştır (Yalçın ve ark., 2022; Périères ve ark., 2022; Piltch-Loeb ve ark., 2022; Diehl ve Hunkler, 2022; Deml ve ark., 2022; Özlem, 2020; Ünsal, 2020; İltter, 2020).

Çocukluk aşılardan reddedilme gerekçelerini konu alan uluslararası dergilerde yayımlanmış çok sayıda makale mevcuttur. Diehl ve Hunkler (2022), aşı reddinin ve tereddüdünün arkasındaki sebepleri; güvensizlik (sağlık sektörüne ve çalışanlarına), gevşeklik, aşılardan otizmle ilişkilendirilmesi (The Lancet'te yayımlanan ve daha sonra geri çekilen makale), kısıtlılıklar (hekimin iletişim dili veya aşı merkezine uzaklık gibi) ve kolektif sorumluluk almamak şeklinde sıralamışlardır (20-21). Périères ve arkadaşlarının (2022), çocukluk aşılardan yaptırmayanlar ya da eksik yaptırmanın başlıca sebeplerini; aşı yaptırmaya zaman bulamamak, ihmal, aşılardan yan etkileri ve ebeveynlerin inanç ve kabulleri olarak sıralamışlardır (7). Başka bir çalışma ise Ellithorpe ve arkadaşlarının (2022), yapmış olduğu çalışmadır. Ellithorpe ve arkadaşları, ebeveynlerin sosyal ağlarındaki aile ve arkadaşlar gibi gayri resmi kişilerarası bilgi kaynaklarından elde ettikleri bilgi ve deneyimleri aşı yaptırmama sebepleri olarak açıklamışlardır (s. 280-287). Tüm bu gerekçeler ve bunlara karşı geliştirilen çözüm amaçla argümanların hepsi müstakil bir çalışma konusudur.

Bu çalışmada aşıya karşı tereddütlerin oluşmasında bir neden olarak gösterilen iletişim ve özellikle internet tabanlı medya araçlarında yer alan enformasyonların ebeveynleri nasıl etkilediği ve sağlık çalışanlarının bu kanallardan ebeveynlere ulaşan enformasyonla nasıl mücadele ettikleri ya da nasıl mücadele edilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Bu konuyu ele alan çalışmalar ulusal literatürde çok fazla yer almasa da uluslararası literatürde çok sayıda çalışmaya rastlanılmaktadır. Bunlardan biri de Uzakdoğu Asya ülkesi olan Endonezya'da yapılmıştır. Pontoh ve arkadaşlarının (2020), çalışma konusu ve amacı bu çalışmanın amacıyla da örtüşen bir içeriğe sahiptir. Makalede aşı reddi kampanyalarıyla halk sağlığını tehdit eden olgular karşısında halkın tutum, davranış ve inançlarını müspet ikna yöntemleri kullanılarak tersine bir etkinin nasıl sağlanabileceği Endonezya hükümetinin uygulamaları üzerinden gösterilmiştir. Endonezya nüfusunun %87'nin Müslüman olduğunu aşı reddiyeçilerinin de bunu kendi lehlerine kullandığını vurgulayan yazarlar, reddiyeçilerin "aşı bileşenlerinde İslam'a aykırı domuz jelatini bulunduğu" bundan dolayı kullanılmaması gerektiğini anlatan mesajlarını bazı kaynakları ve dini figürleri referans göstererek internet ortamında büyük kitlelere nasıl yaydıkları anlatmışlardır. Endonezya hükümeti bu reddiyeçilere karşı onların aynı söylem ve referanslarından hareketle bumerang etkisi yaparak din adamları ve İslami kanaat önderleri aracılığıyla karşı mesajlar hazırlayarak toplumu aşıya ikna ve motive ederek aşı retçilerinin kendi silahlarıyla onları vurup, toplum sağlığını riske atan bu gruplarla mücadelenin "bumerang etkisiyle" nasıl

yürütüldüğünü anlatmışlardır (Pontoh ve ark., 2020, s. 36-45).

Konuyu iletişim temelinde ele alan başka bir çalışma ise Rumetta ve arkadaşları (2020), tarafından yayımlanmıştır. Malezya'daki aşı retlerinin nedenleri üzerinde derinlemesine nitel görüşme metodu ile araştırma yapan yazarlar, röportaj yaptıkları 14 ebeveynin aşığı reddetmelerinin nedenleri arasında en önemli sebebin dezenformasyon olduğunu saptamışlardır. Ebeveynlere bu konuda yapılacak danışmanlık hizmetinin ebeveynlerdeki karar süreçlerini kolaylaştıracağını iddia etmişlerdir (Rumetta ve ark., 2020, s. 199-203). Halkın çoğunluğu Müslüman olan bu ülkelerde yapılan çalışmaların Türkiye için de anlamlı veriler sunacağı düşünülebilir.

Bu çalışmanın amacı, çocukluk aşılardan reddedilmesinin giderek artan bir sorun haline geldiği bir dönemde, internet medyasının bu soruna olan etkilerini incelemek ve bu etkileri azaltmak veya önlemek için önerilen çözümleri sunmaktır. İnternet medyasının aşı reddi üzerindeki olumsuz etkileri, yanlış bilgi yayılması, korkutucu veya yanıltıcı içeriklerin paylaşılması ve aşı karşıtı grupların örgütlenmesi gibi faktörlerle ilişkilendirilmiştir. Bu makale, bu sorunları ele alarak sağlık profesyonellerine ve toplum sağlığı uzmanlarına yönelik potansiyel çözüm önerilerini sunmayı amaçlamaktadır. Bu çözüm önerileri, internet medyasının denetlenmesi, doğru bilgiye erişimin artırılması, bilinçli medya tüketimi teşviki, aşı hakkında eğitim programlarının geliştirilmesi ve aşı karşıtlığı ile mücadelede toplumsal işbirliği gibi çok çeşitli alanları kapsayabilir. Bu makale, çocukluk aşılardan kabulünü artırmak ve toplum sağlığını korumak için etkili stratejiler sunmayı hedeflemektedir.

Yöntem

Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemi benimsenerek yorumlamacı bir yaklaşım kullanılmıştır. Bunun nedeni: nitel yöntemler, insanların yaşam tarzlarını, öykülerini, davranışlarını, örgütsel yapıları ve toplumsal değişmeyi anlamaya dönük bilgi üretme süreçlerinden birisi olarak kabul edilmesinden (Özdemir, 2014, s. 325) ötürü yarı yapılandırılmış sorularla derinlemesine nitel görüşmeleri esas alan bu yöntem tercih edilmiştir. Yapılan görüşmeler, onamları alınan gönüllü bireylerle yüz yüze gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların kimliklerini korumak amacıyla takma adlar kullanılmıştır. Görüşme sorularının hazırlanmasında Uşak Üniversitesi'nde öğretim üyesi olan Doç. Dr. Erhan Aydın'dan uzmanlık desteği alınmıştır. Katılımcılarla yapılan görüşmeler öncesinde Sağlık Bakanlığı tarafından gerekli yasal izinler alınmış, ayrıca Uşak Üniversitesi Etik Kurulu tarafından 06.05.2021 tarihli 2021-104 sayılı kararla araştırma yapılabileceği onaylanmıştır.

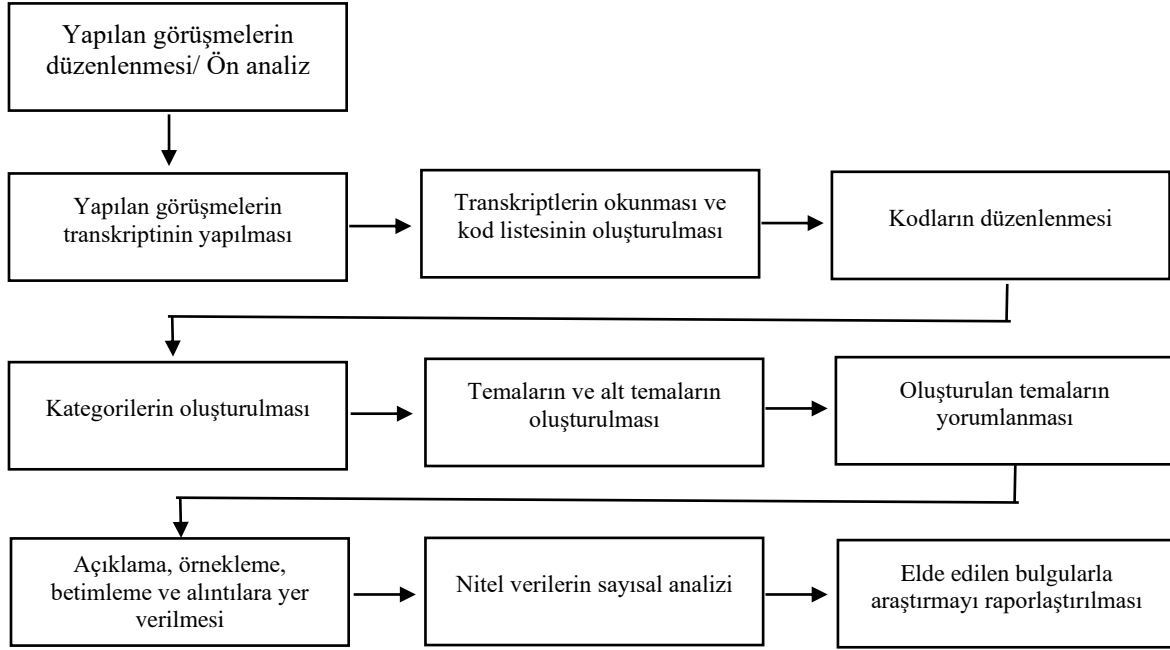
Çalışma, özü itibarıyla fenomenolojik bir çalışmadır. Fenomenoloji; bir olgunun ne olduğunu ortaya koymak için yapılan çalışmadır. Fenomenolojik yaklaşım, insanların bir olguyu nasıl deneyimlediklerini ayrıntılı bir biçimde anlamak ve kavramak (Saldana, 2011) amacıyla kullandıkları nitel bir araştırma desenidir.

Çalışmanın amacına uygunluğu bakımından kartopu örnekleme (snowball sampling) tekniği kullanılmıştır. Kartopu örnekleme araştırılacak konu hakkında yeterli bilgiye sahip insanların tespitinde etkili olan bir yöntemdir. Bu bağlamda il sağlık bürokrasisinde görevli personele; "kentte çocukluk aşılardan konusunda en çok bilgi

sahibi kimler olabilir? Bu konuyla ilgili olarak kim veya kimlerle görüşmemizi önerirsiniz?” şeklinde sorulan sorulara verilen cevaplar doğrultusunda görüşmelere başlanmıştır (Patton, 1987, s. 56).

Yapılan görüşmelerden elde edilen veriler tematik analiz yöntemiyle kavramsallaştırılarak temalar oluşturulmuştur. Sonuçlar ise betimsel bir anlatımla, kavramlara kaynaklık eden verilerden sık sık alıntılar yapılarak da delillendirilmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2018).

Şekil 1. Veri Analiz Aşamaları (Kaynak: Yıldırım ve Şimşek 2018, s. 82)

Nitel veri analizini; verilerin kodlanması, kategorilerin oluşturulması, temaların saptanması, kod ve temaların

düzenlenmesi ve bulguların tanımlanması ve yorumlanması şeklinde ele alınmıştır (bakınız Şekil 1).

Tablo 1. Sağlık Çalışanları İçin Oluşturulan Kod Tablosu.

Kategoriler	Tema	Alt Temalar
ASM Çalışanlarına Göre Ebeveynlerin Aşısı Reddetme Gereççeleri	İnternet Tabanlı Kitle İletişim Araçlarının Aşısı Reddine Etkileri	<ul style="list-style-type: none"> ➤ İnternetin yaygınlık kazanması ➤ İnternet ve kitle iletişim araçları vasıtasıyla aşısı karşıtı propagandalar ➤ Sosyal medyada oluşan aşısı reddi grupları ➤ Ebeveynlere bu “bu konuda yalnız değilim benim gibi düşünen milyonlar var” hissini ve inancının oluşması ➤ İnternette dolaşan çok sayıda eksik ya da yanlış bilgi kirliliği, dezenformasyon... ➤ İnternette dolaşan bilgilerin denetlenmesi, aşısı karşıtı bilgilere kısıtlama getirilmesi ➤ Aşısı karşıtı grupların sanal ve sosyal medya yayınlarına “toplum sağlığını tehlikeye attıkları” gerekçesiyle yasal düzenlemelerin yapılması
ASM Çalışanlarının Aşısı Retçisi Ebeveynleri İkna Yaklaşımları	İnternetin Denetlenmesiyle Dezenformasyonun Önlenmesi	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Aşısı karşıtı olan kamu çalışanı sağlıkçıların ilişkileri kamudan kesilmeli (kamusal kimliği ile aşısı karşıtı bilgi paylaşımının önüne geçilmeli) ➤ Aşısı karşıtı gruplara, kurumlara, derneklere, tarikat vesaire gibi yapılara yaptırımların getirilmesi (aşısı karşıtı bilgi paylaşımının önüne geçilmeli)

Bulgular

Araştırmada 48 gönüllü katılımcıyla görüşme yapıldı. Tüm katılımcılarla yüz yüze görüşme planlandı, ancak araştırmacının bazı kısıtlılıkları nedeniyle iki doktor ve iki hemşire olmak üzere toplam dört katılımcı ile telefon üzerinden görüşmeler gerçekleştirildi. Bu telefon görüşmeleri, telefon üzerinde bulunan bir uygulama aracılığıyla kaydedildi ve katılımcılara bu görüşmelerin kaydedildiği bilgisi verildi. Görüşmelerin analiz aşamasında, 11 katılımcıyla daha sonra telefonla iletişime geçilerek eksik bilgiler veya anlaşılmasayan noktalar hakkında sorular soruldu ve bilgilerin doğruluğu teyit edildi. Yüz yüze görüşmeye katılan sağlık çalışanlarının 24'ü hekim 24'ü ise yardımcı (ebe-hemşire) sağlık çalışanından oluşmuştur.

Araştırmanın sonuçları iki ayrı evrede değerlendirildi. İlk evrede, "ASM Çalışanlarına Göre Ebeveynlerin Aşırı Reddetme Gerekçeleri" kategorisi altında sınıflandırılan ve "İnternet Tabanlı Kitle İletişim Araçlarının Aşırı Reddine Etkileri" ana teması ile ilişkilendirilen alt temalar incelendi. İkinci evrede ise, "ASM Çalışanlarının Aşırı Retçisi Ebeveynleri İnkna Yaklaşımları" kategorisi altında düzenlenen ve "İnternetin Denetlenmesiyle Dezenformasyonun Önlenmesi" ana temasıyla bağlantılı olan alt temalar ele alındı (bakınız Tablo 1).

İnternet Tabanlı Kitle İletişim Araçlarının Aşırı Reddine Etkileri

İnternet tabanlı kitle iletişim araçlarının aşırı retleri üzerindeki etkilerini değerlendiren ASM çalışanları şu ifadeleri kullanmışlardır;

Sosyal medyada, şurada burada örgütlü şekilde bir aşırı reddi birlikteliği oluştu. Yani bunlar birbirinden güç alıyor. Dolayısıyla bu konuda bir bilgi kirliliği oluştu, ciddi bir bilgi kirliliği oluştu. Eskiden insanlar, bu kadar yoğun bir aşırı reddinde bulunan insanların olmadığını düşünüyordu belki ama şimdi bu kampanyalar, bu örgütlü faaliyetler dolayısıyla insanlara bir güç verdi, kendilerinden başka insanların da aşırı reddettiğini gördüler, bu onlara bir motivasyon sağladı. Bence bu durum, aşırı reddinde bulunanları arttıracaktır diye düşünüyorum. ... Bir araya geldiler, gruplar oluşturular sosyal medyada falan... Bu durum daha ciddi aşırı reddi oluşturacaktır. ...Bu mahallede çocukluk aşırı reddi yaptırmayanların sosyal medyadan etkilendiğini düşünmüyorum, ama Covid aşırı reddini yaptırmamada ciddi etkilediğini düşünüyorum, sosyal medyanın mutlak etkilediğini düşünüyorum. Yani çok fazla fakülte mezunu insan Covid aşırı reddi yaptırmadı. Bütün bunlar elbette sosyal medyadan etkilenecek oluyor ama benim şimdiye kadar sosyal medyadan etkilenip de pediatrik aşırı reddi yaptırmayan ebeveynlerim olmadı, bunun nedeninin bu mahalle insanının profilinden kaynaklandığını düşünüyorum. (Rıza, Dr. 18.yıl)

Şehir merkezine doğru geldiğimde gözlemlediğim bu akımlar, hani sosyal medya aracılığıyla oluşturulan aşırı reddi akımları oluyor. Instagramda, Twitterda aşırı reddi guruplar var sizde rastlamışsınızdır bunlara... (Meryem, Dr.7.yıl)

...bence iletişimin artması ve sosyal medya yani bunlar çok yönlendirici oldu (aşırı reddinin artmasında). 10 sene öncesini düşünüyorum yani böyle bir şey yoktu akıllı telefon falan yoktu şu an oturduğun yerde 7/24 her türlü bilgiye ulaşabiliyorsun. Ben ona bağlıyorum, yani iletişimin bu kadar gelişmesine. Sosyal iletişim artmasına

bağlıyorum. ...Yine onların nedeni de sosyal medya, aşırı reddilerinin söylemleri bunlardan etkileniyorlar. (Abidin, Dr. 21.yıl)

... İnternet. Mesela internette bazı siteler de paylaşımlar yapıyor. İşte aşırı reddi diyelim bazı yan etkileri var bunlar anlatılıyor. Yine 'benim çocuğuma şöyle oldu' diye paylaşımlar yapıyorlar, o ondan okuyor, o ondan okuyor, etkileniyorlar birbirlerinden. Buraya geldiklerinde 'ben gerekli araştırmalarımı yaptım' diyor. İnternetteki bu paylaşımları yapanlar içinde bazı profesörlerimiz, bazı hocalarımız var. İyi eğitim almış insanlar da var, tıp insanları var ebeveynler onların yazılarını okuyup bizim önümüze sunuyorlar ve bizim açıklamalarımıza bunları alternatif gösteriyorlar. (Sıla, Ebe, 16.yıl)

Bu konuda mesela internete çok takılan anneler var, sürekli oradan bir şeyler araştırıyorlar. Bu annelerden bir tanesi Bursalı, merkeze bağlı Taşlıçiftlik köyüne gelin geldi. Ben, kaç yıldır o köyde bakıyorum, kadının üç çocuğu var. İkisinin bütün aşırı reddi yaptırdı ama üçüncü çocuğa yaptırmıyor, onu ikna edemedik, eşi ikna oldu ama kadın olmuyor. ... Evet, o internette besleniyor. ...kısacası internet ve hocalarımızın (doktorlar) bu konudaki tutumlarının çok olumsuz etkileri olduğunu düşünüyorum. (Tansel, Ebe, 32.yıl)

...çalıştığım yer kırsal kesim olduğu için bebek sayımız azdı, kırsalda medya kullanımı, internet ortamı vesaire çok olmadığı için aşırı reddimiz yok denecek kadar azdı. Hatta ben şahsen hiç aşırı reddiyle karşılaşmadım... ..Özellikle bu aşırı retleriyle ilgili yayın yapan Facebook ve Instagram'da sayfalar var; 'aşırı reddi çocuklar' gibi isimler altındaki bu tür sayfaların da etkili olduğunu düşünüyorum. Bunlar fena halde organize oluyorlar. Birbirlerini fena halde körükliyorlar ve gerçekten ciddi bir direnç oluşturuyorlar aşırı reddi konusunda. Özellikle aşırı reddi hasta yaptığını inanan bir kesim var. İşte 'ben bu aşırı reddi yaptırdım çocuğumda bu hastalıklar oluştu' diye birbirlerini körükleyip, gaza getirip aşırı reddi yapılmasını engelleyen çok fazla yayın var. Dolayısıyla sosyal medya bu aşırı reddi konusunda çok öncülük ediyor belli gruplarda. ... Aileler kesinlikle yakın çevrelerinden, akrabalarından, komşularından, gerek sosyal medyadan gerekse televizyondan daha çok etkileniyor... (Sonya, Ebe, 10.yıl)

Bence (aşırı reddinde) en etkili etken sosyal medya, sosyal medyadan insanlar araştırıyor, soruyor, organize oluyorlar. Oralardan okuyorlar. (Pervin, Hemşire, 20.yıl)

Katılımcı sağlık çalışanlarının ifadeleri incelendiğinde elde edilen bulgular, çocukluk aşırı reddi reddedilmesinde internetin, bilhassa sosyal medyanın ebeveynlerin kararları üzerinde önemli etkileri olduğunu göstermektedir.

ASM çalışanları, internetin yalnızca yanıltıcı bilgilerin yayılmasından öte, aynı zamanda aşırı reddi karşılarının bir araya gelmesi ve bu hareketin daha da büyümesine katkı sağladığını inanmaktadırlar. Retçi ebeveynlerin birbirlerine destek olmalarıyla sağlık profesyonellerine karşı bir tür direnç oluşturduklarını da ifade etmişlerdir.

İnternetin Denetlenmesiyle Dezenformasyonun Önlenmesi

Çalışma kapsamında bilgi ve deneyimine başvuru ASM çalışanları, bilhassa internet tabanlı medya (Twitter, Facebook Instagram ve diğerleri) ve diğer kitle iletişim araçları vasıtasıyla aşırı reddi konusunda çok fazla dezenformasyon oluşturduğunu, bu konuda kamu erkinin bir

önlem alması gerektiğini, önlem alınmasa bu bilgi kirliliğinin pek çok ebeveynde tereddütler ve devamında retler oluşturacağı ifade etmişlerdir.

Evet, öyle düşünüyorum çünkü birliktelik oluştu. Sosyal medyada şurada burada örgütlü şekilde bir aşı reddi birlikteliği oluştu. Yani bunlar birbirinden güç alıyor. Dolayısıyla bu konuda bir bilgi kirliliği oluştu ciddi bir bilgi kirliliği oluştu. Eskiden insanlar, hani bu kadar yoğun bir aşı reddinde bulunan insanların olmadığını düşünüyordu belki ama şimdi bu kampanyalar, bu örgütlü faaliyetler dolayısıyla insanlara bir güç verdi. (Rıza, Dr. 18.yıl)

Dedim ya önce internetteki bilgi kirliliğini temizlemek lazım diye 'ne demek bazı doktorlar' kim bunlar belli değil. Biz de internetten öyle hekimler olduğunu duyuyoruz ama ben sahada karşılaşmadım. Hani biraz önce ben de dedim ya reddiyeciler cemaat mensubu diye belki de hiç alakası yok o benim tahminimdi işte bu da bir bilgi kirliliği önce bu bilgi kirliliği temizlenmeli. ...en önemlisi internetteki bilgi kirliliğinin önüne geçecek. Herkes internetten istediğini buluyor. Google'ye 'aşının yan etkileri' diye yaz elli tane şey çıkar. Covitte bile doktorlar 'yaptırmayın' diyor... Biz aileleri ikna etmeye çalışıyoruz ama asıl iş devlete düşüyor, bunun bir yaptırımı olmalı... (Fethi, Dr.20.yıl)

Eğitim düzeyi daha düşük olanlar daha güveniyorlar artık ya da bilgi kirliliğine daha mı az ulaşıyorlar ondan dolayı mı bilmiyorum onlarda aşı reddi daha az. (Nurcan, Dr. 25.yıl)

Çok fazla bilgi kirliliği var Türkiye'de. Zaten bizde biraz sosyal yapı olarak çok okuyan, çok araştıran bir toplum değiliz. Sadece duyduklarımızla karar veriyoruz. Yani bu duyduklarımızın da bilimsel yanı nedir, kim söylemiş? Yani o söyleyen kişi bu konuda bilgi sahibi midir? Bu konuda uzman mıdır? Onu araştırmadan, ona inanılıyor. Yani bilimsel bir dayanağı da yok. Belki adam bir ürün satmak için bir şey çıkarıyor. Bir şey söylüyor. Aşırı kötülüyor. Bunu da sanki bilimsel bir şeymiş gibi kişi inanıyor. (Veysi, Dr. 29.yıl)

ASM çalışanlarının ifadelerine göre internet tabanlı kitle iletişim araçları yaydıkları dezenformasyon ile aşı retlerinin yaygınlaşmasında önemli etkilere sahiptirler. Dezenformasyon; kasıtlı veya değil bilginin yanlış olarak sunulması, deforme edilmesidir. İletişim araçlarıyla enfomasyonun değiştirilmesi, çevrilmesi, çarpıtılması, saptırılması, suiistimal edilmesine dezenformasyon denilmektedir (Yoloğlu, 2017, s. 9). Katılımcılar, aşı reddi sebeplerinden biri olarak gördükleri bilgi kirliliğinin önüne geçildiği zaman ebeveynlerin aşıları reddetme durumlarında da azalma yaşanacağı, hatta pozitif etki sağlayacağı yönünde görüşler beyan etmişlerdir.

Bu durumu doktorlar; Rıza, Fettah ve Veysi şöyle değerlendirmişlerdir: "İletişim mecralarında, bilhassa sosyal medya ortamlarında bilgiler çok çabuk yayılıyor, doğrular yanlışlarla karışıyor, vatandaşlar çok bilinçli değilse yanlış bilgiyi kullanmak kolayına geliyor böylece bir dezenformasyon oluşuyor. Bu yanlış bilgidir beslenenler birbirine destek oluyorlar, bir güç birlikteliği oluşturuyorlar, devlet bu mecralara müdahale ederek, o mecraları yönetenleri cezalandırarak dezenformasyonun önüne geçmelidir ki aşı reddiyle daha etkin mücadele edilebilsin."

Tartışma

Çocukları için aşı yaptırmayı reddeden ebeveynler, genellikle internette ve medyada yayımlanan aşılarla ilgili olumsuz ve yanıltıcı bilgilerden etkilenirler (Weithorn ve Reiss, 2018, s. 1610; Çatak ve ark., 2022, s. 45-53; Aygün ve Tortop, 2020, s. 313). Bu araştırmada ASM çalışanlarına, aşı reddinin yaygınlık kazanmasında internetin ya da daha geniş tabirle kitle iletişim araçlarının (KİA) nasıl bir rolü olduğu sorulmuştur. Bazı sağlık çalışanları aşı reddindeki en önemli etkenlerden birinin internet, sosyal medya ağları olduğunu söylerken bazı sağlık çalışanları da aşı reddinde internet ya da diğer kitle iletişim araçlarının çok da önemli bir rolü olmadığını, internetin bazı ebeveynlerde sadece bir tereddüt oluşturduğunu, o tereddüdünde sağlık çalışanlarının bilgilendirmeleriyle giderildiğini ifade etmişlerdir. Al-Regaicy ve arkadaşlarının (2022), Suudi Arabistan'da yaptıkları bir çalışmada aşı reddinde bir etken olarak sosyal medyanın anlamlı bir etkisini saptayamamış olsalar da yaptıkları araştırmada dünya genelinde sosyal medyanın çocukluk aşılarının reddinde en yaygın ikinci neden olduğunu bulmuşlardır (s. 4-5).

Yazarlar, aşılar hakkında sosyal medyadan bilgi edinen kişilerde aşı tereddüdünün daha yaygın olduğunu ve sosyal medya platformu Twitter'in bu konuda en fazla bilgi edinme mecrası olduğunu belirtmişlerdir (s. 6). Utanır Altay (2022) ise konu ile ilgili yaptığı doktora tez çalışmasında sosyal medyanın başka bir mecrası olan Instagramın aşı reddi üzerindeki etkilerini beş farklı hesap üzerinden incelemiştir. Altay, buradaki içeriklerden hareketle ebeveynlerin sağlık otoritelerine güvenmediklerini, aşıların zararlı olduklarını, insan ırkını korumak adına bu hesapları yönetenlerin açık veya örtük şekilde aşı karşıtı yayınlar yaptıklarını ele almıştır. Durach ve arkadaşları (2022) ise çalışmalarında sosyal medya platformlarının halk sağlığının geliştirilmesinde önemli bir role sahip olduklarını fakat yanlış bilgilerin yayılmasında da çok önemli etkilerinin olduğunu, sosyal medya platformlarında herhangi bir kişi anonimlik örtüsü altında editoryal veya tıbbi gözetim olmaksızın sağlıkla ilgili içerikler oluşturabildiğini ve bunları da yayabildiğini belirtmişlerdir. Yazarlar, sosyal ağların kullanıcılarına kendi ideolojilerini paylaşan topluluklar oluşturmalarına da olanaklar sağladığından dolayı aşı ile ilgili yanlış bilgilerin hızlı bir şekilde yayılarak aşı tereddüdüne ve reddine katkı yaptığını da vurgulamışlardır (Durach ve ark, 2022, s. 87,88; Furini ve Flisi, 2022, s. 1-5).

Hadjipanayis ve arkadaşları (2020), çalışmalarında Avrupa'da aşı ile önlenebilir hastalıklardan ölen çocuklar olduğunu bunun önemli bir sebebinin olumsuz sosyal medya kampanyaları, aşıların güvenliği konusundaki dezenformasyon ve bunun yol açtığı korku tellallığı olduğunu iddia etmişlerdir. Yazarlar, Avrupa Pediatri Akademisinin Avrupalı çocuklarda aşı alımının azalmasına yol açan bu asılsız bilgi kirliliğinden dolayı üzüntü duyduğunu belirtmişlerdir (s. 683-687). Kata (2010), İnternetin aşı karşıtı bilgilerin yayılmasında büyük rol oynadığını bundan yıllar öce dile getirmiştir. Bugün gelinen noktada internet kullanımının hiç şüphesiz artarak devam etmektedir. Yazar, 2010 yılında yayımladığı araştırmada internet kullanım istatistiklerini, Amerikalıların yaklaşık %74'nün, Kanadalıların ise %72'sinin çevrimiçi olduğunu, bu kullanıcıların tahminen %75-80'ni çevrimiçi olarak sağlık bilgilerini aradığını ve bunların %70'nin çevrimiçi karşılaştıkları bilgilerin tedavi

kararlarında etkili olduğunu belirtmektedir. Aynı araştırmada kullanıcıların %16'nın aşılama hakkında çevrimiçi bilgi aradığını, çevrimiçi araştırmanın, tıp literatürünü okumaktan veya sağlık pratisyenlerini ziyaret etmekten daha kolay ve erişilebilir olduğunu fakat internet tabanlı bu bilgilere çok fazla güvenmenin ciddi sorunlar doğuracağını ifade etmiştir. Yazar, internet kullanıcılarının yarısından fazlasının (%52) web sitelerinde yer alan sağlıkla ilgili bilgilerin "neredeyse tümünün" veya "çoğunun" güvenilir olduğuna inandığını yazmıştır (s. 1709-1716).

Bu çalışma kapsamında bilgi ve deneyimine başvuru ASM çalışanları, aşı retlerinin artmasında önemli bir etkenin sosyal medya olduğunu ve oradan yayılan bilgilerin anında köylere kadar gittiğini, bu konuda kendilerinin bir şey yapamadıklarını, üretilen dezenformasyonla baş edemediklerini bilhassa sosyal medya ve diğer kitle iletişim araçları vesilesiyle aşılarda konusunda çok fazla dezenformasyon oluştuğunu, bu konuda kamu erkinin bir önlem alması gerektiğini, önlem alınmasa bu bilgi kirliliği pek çok ebeveynde aşılarda ilgili tereddütleri arttıracığını ve devamında aşı retlerinin yaygınlaşacağını ifade etmişlerdir.

Sonuç ve Öneriler

Aşı reddi sorunu DSÖ tarafından çözüme kavuşturması gereken 10 küresel sağlık sorunundan birisi olarak kabul edilmektedir. Aşı karşıtlığının önlenmesi, aşı reddi yapan ailelerin ikna edilmesi konusunda literatüre katkı yapması amaçlanan bu çalışmada genel olarak aşı reddi sebeplerine değinilmiş özel olarak da internet tabanlı medya araçlarının aşı retlerindeki etkileri araştırılmıştır.

Araştırmanın bulgularından hareketle toplum sağlığının korunması noktasında yaygın bağışıklığın gelişmesi, aşı tereddüdü gösteren veya aşı reddinde bulunan bireylerin ikna edilmesi noktasında olası çözüm önerileri şunlardır: Aşı reddinin/tereddüdünün sebeplerini anlamaya yönelik hem bölgesel hem de ulusal detaylı araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Konuyla ilgili standardize edilmiş çalışmalara ihtiyaç vardır. Türkiye'de çocukluk aşılarda devletin sağlık politikaları içinde önemli yere sahiptir. Bu konuda Türk Tabipler Birliği (TTB) gibi STK'ların da payı büyüktür. Fakat kurumlar arasındaki çekişmeler bazen toplum sağlığını konu alan böyle bir konuda zafiyetlere sebep olmaktadır. TTB, tabip odaları gibi sivil inisiyatifin bağışıklığın yaygınlaştırılması noktasında yoğun çalışmaları olmakla birlikte bu kurumların; nobran, buyurgan, otoriter yaklaşımları, aşı kampanyalarında kullandıkları dayatmacı görseller, irrite edici sloganlar, üstenci söylemler yerine daha anlayışlı, empatiye dayanan,

bilgiyi kişiye indirgeyen bir yaklaşım sergilemeleri aşı tereddüdü gösteren ebeveynlerin ikna edilmelerini kolaylaştıracaktır.

ASM çalışanları, aşı retlerinin/tereddütlerinin artmasında özellikle sosyal medya mecralarının çok etkili olduğuna, örgütlü hareketlerin buralarda başlatıldığına, hızlı bir dezenformasyonun buralardan yayıldığına vurgu yaparak bunun için önlemler alınması gerektiğine vurgu yapmışlardır. Bu bağlamda bilgi kirliliğinin önüne geçilebilmesi için internet medyasının (sosyal medya, bloklar, kişisel sayfalar, web siteleri) sıkı denetlenmesi gerekmektedir. Fenomen birinin paylaştığı bir iletinin (mesaj) bazen kitlesel manipülasyonlara sebep olduğu düşünülerek bu dezenformasyonun önüne geçilmesi için yasal prosedürlerin, cezai yaptırımlar önü açılmalı ve uygulanması sağlanmalıdır.

Beyanname

Etik Onay ve Katılma İzni

Araştırmanın uygulanması için Sağlık Bakanlığı Tokat İl Sağlık Müdürlüğü 05.02.2021 tarih ve E-87064461-044 sayılı kararla ilgili sağlık kurumlarında araştırma yapılabileceğine izin vermiştir. Bu bağlamda araştırmaya katılanlar bilgilendirilerek onamları alınmıştır.

Ayrıca Uşak Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler İçin Yayın Etiği Kurulu'ndan da onay alınmıştır (Karar No: 2021-104, Tarih: 06.05.2021). Katılımcılar uygulama öncesinde bilgilendirilmiş.

Yayın İzni

Uygulanamaz.

Veri ve Materyallerin Mevcudiyeti

Uygulanamaz.

Çıkar Çatışması

Yazarlar çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Finansman

Uygulanamaz.

Yazar Katkıları

Yazar DY, makalenin tüm aşamalarında aktif bir şekilde çalışmıştır. Özellikle giriş, yöntem ve tartışma bölümlerinin hazırlanmasında, verilerin toplanmasında, özet ve abstract yazımında büyük katkı sağlamıştır. Ayrıca, makalenin genel yazımına ve düzeltilmesine de katkıda bulunmuştur. Yazar MS, araştırma verilerini analiz etmiş ve yorumlamıştır. Her iki yazar da makalenin son okumalarını yaparak incelemiş ve onaylamıştır.

References

- Al-Regaiey, K. A., Alshamry, W. S., Alqarni, R. A., Albarrak, M. K., Alghoraiby, R. M., Alkadi, D. Y. & Iqbal, M. (2022). Influence of social media on parents' attitudes towards vaccine administration. *Human Vaccines & Immunotherapeutics*, 18(1), 1872340.
- Aygün, E., & Tortop, H. S. (2020). Ebeveynlerin aşı tereddüt düzeylerinin ve karşıtlık nedenlerinin incelenmesi. *Güncel Pediatri*, 18(3), 300-316.
- Braun, V. ve Clarke, V. (2019). Psikolojide tematik analizin kullanımı. S. N. Şad, N. Özer ve A. Atli (Çevirenler). *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi – Journal of Qualitative Research in Education*, 7(2), 873-898. doi: 10.14689/issn.2148-2624.1.7c.2s.17m
- Ceylan, S. S., Turan, T., & Erdoğan, Ç. (2022). Ebeveynlerin Aşılara Olan Güvenleri ile Aşı E-Sağlık Okuryazarlığı Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 6(3), 154-164.
- Çatak, B., Bozkurt, H. B., & Öner, C. (2022). Underlying Factors of Childhood Vaccine Refusal and Hesitancy: A Population Based Study. *Journal of Current Pediatrics/Güncel Pediatri*, 20(1).
- Deml, M. J., Buhl, A., Huber, B. M., Burton-Jeangros, C., & Tarr, P. E. (2022). Trust, affect, and choice in parents' vaccination

- decision-making and health-care provider selection in Switzerland. *Sociology of health & illness*, 44(1), 41-58.
- Diehl, C., & Hunkler, C. (2022). Vaccination-related attitudes and behavior across birth cohorts: Evidence from Germany. *PLoS one*, 17(2), e0263871.
- Dula, A., & Güler, Ş. (2022). Exploring the Role of Digital Social Pressure on Smartphone Addiction. *Cyprus Turkish Journal of Psychiatry & Psychology (CTJPP)*, 4(4), 306 - 314.
- Durach, F., Buturoiu, R., Craiu, D., Cazacu, C., & Bargaoanu, A. (2022). Crisis of confidence in vaccination and the role of social media. *European Journal of Paediatric Neurology*, 36, 84-92.
- Düzgün, M., Dalğıç, A. (2019). Toplum Sağlığı İçin Giderek Artan Tehlike Aşı Reddi Önlenebilir mi?. *Güncel Pediatri*, 17 (3), 424-434. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/pediatri/issue/50216/647140>
- Elisha, E., Guetzkow, J., Shir-Raz, Y., & Ronel, N. (2022). Retraction of scientific papers: The case of vaccine research. *Critical Public Health*, 32(4), 533-542.
- Ellithorpe, M. E., Adams, R., & Aladé, F. (2022). Parents' Behaviors and Experiences Associated with Four Vaccination Behavior Groups for Childhood Vaccine Hesitancy. *Maternal and child health journal*, 26(2), 280-288.
- Furini, M., & Flisi, E. (2022). Opinion Leaders and Twitter: Metric Proposal and Psycholinguistic Analysis. In 2022 IEEE Symposium on Computers and Communications (ISCC) (pp. 1-5). IEEE.
- Hadjipanayis, A., Dornbusch, H. J., Grossman, Z., Theophilou, L., & Brierley, J. (2020). Mandatory vaccination: a joint statement of the Ethics and Vaccination working groups of the European Academy of Paediatrics. *European Journal of Pediatrics*, 179(4), 683-687.
- Huel, C., Harding, J., MacKinnon, K., Gordon, C., & MacDonald, S. E. (2022). Parental experiences of caring for their preschool children after declining vaccines: a qualitative systematic review protocol. *JBIC Evidence Synthesis*, 20(1), 196-203.
- Kader, Ç. (2019). Aşı Karşıtlığı: Aşı Kararsızlığı Ve Aşı Reddi-Anti-Vaccination: Vaccine Hesitancy and Refusal. *ESTÜDAM Halk Sağlığı Dergisi*, 4(3), 377-388.
- Kata, A. (2010). A postmodern Pandora's box: anti-vaccination misinformation on the Internet. *Vaccine*, 28(7), 1709-1716.
- Périeres, L., Séror, V., Boyer, S., Sokhna, C., & Peretti-Watel, P. (2022). Reasons given for non-vaccination and under-vaccination of children and adolescents in sub-Saharan Africa: A systematic review. *Human Vaccines & Immunotherapeutics*, 18(5), 2076524.
- Piltch-Loeb, R., Su, M., Bonetti, M., Testa, M., Stanton, E., Toffolutti, V., & Savoia, E. (2022). Cross-National Vaccine Concerns and Predictors of Vaccine Hesitancy in Not-Fully Vaccinated Individuals: Findings from USA, Canada, Sweden, and Italy. *Vaccines*, 10(10), 1652.
- Pontoh, A. K., Soeharno, F. M., & Risiad, M. A. (2020). Effect of message in health communication: the case of vaccine campaign'mr"ministry of health republic of indonesia. *International journal of multi science*, 1(01), 35-45.
- Rubio-Casillas, A., Redwan, E., & Vuversky, V. N. (2022). Aluminum Adjuvant in Vaccines: A New Research Avenue is Demanded. *Asia Pacific Journal of Medical Toxicology*, 11(2), 62-71.
- Saldana, J. (2011). *Fundamentals of qualitative research*. New York: Oxford University Press.
- Utandır Altay, S. (2022). Aşı karşıtlığına iletişimsel bir yaklaşım: Türkiye'de aşı karşıtı instagram hesapları örnekleri üzerine bir inceleme. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Ankara
- Ünsal, H. İ. (2020). Aile sağlığı merkezlerine başvuran ebeveynlerde çocukluk çağı aşı reddi nedenleri. *Tıpta Uzmanlık Tezi*, Dicle Üniversitesi, Tıp Fakültesi Aile Hekimliği Anabilim Dalı, Diyarbakır.
- Weithorn, L. A., & Reiss, D. R. (2018). Legal approaches to promoting parental compliance with childhood immunization recommendations. *Human vaccines & immunotherapeutics*, 14(7), 1610-1617.
- Yalçın, S. S., Kömürlüoğlu, A., & Topaç, O. (2022). Rates of childhood vaccine refusal in Turkey during 2016–2017: Regional causes and solutions. *Archives de Pédiatrie*.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*, (11. baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yılmaz, D., & Günay, M. A. Türkiye'de Sağlık İletişimi: Sağlık Çalışanları Üzerine Yapılmış Bir Araştırma. *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (İNİF E-Dergi)*, 7(1), 75-91.
- Yoloğlu, N. (2017). Küresel Medya ve İletişim Anlayışında Aktüel Enformasyondan Dezenformasyona Yöneliş. *Middle Black Sea Journal of Communication Studies*, 2 (1) , 8-15. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/mbsjcs/issue/29737/302486>.